

Uit de kunst (3): Interview met filosoof Jos Kessels

Bach als sublieme HRD'er

In de themareeks 'Uit de kunst' onderzoeken we de waarde van participatie in een artistieke, creatieve wereld voor het HRD-vak. Voor dit artikel interviewden we filosoof Jos Kessels, naar aanleiding van het verschijnen van zijn laatste boek.

Ton Bruining

Vlak voor mijn gesprek met Jos Kessels kreeg ik van de uitgever diens laatste boek, *Het welgetemperde gemoed*. Als we elkaar ontmoeten in een bruin café vertel ik hem dat het me in de trein niet lukte om de laatste twee hoofdstukken te lezen. 'Daar gebeurt nog iets...', houdt Jos me voor terwijl we aan de koffie zitten.

Het welgetemperde gemoed

In *Het welgetemperde gemoed* vertelt Jos Kessels zijn levensverhaal. Dat doet hij aan de hand van Bachs Wohltemperierte Klavier (zie kader pag. 36). Terwijl uit mijn huiskamerspeakers, mijn bluetooth boxje en uit mijn koptelefoon het Wohltemperierte Klavier klinkt, hang ik aan zijn lippen. Op de bank, op kantoor en in de trein. 'Hoe anders was mijn gevoel aan het begin van dit verhaal, hoe logisch en hecht was de wereld.' Vanaf deze openingszin woelt Jos Kessels in

24 hoofdstukken door zijn leven, vanaf de prelude en fuga in C groot tot aan de prelude en fuga in b klein. Hij vertelt over het Brabantse dorp en de familie waar hij vandaan komt, zijn vertrek naar Amsterdam, de jaren zestig en zijn zoektocht naar een professionele identiteit. Hij vertelt over de verhouding met zijn ouders en zijn familie en met zijn collega's en vrienden. Hij vertelt over de ontwikkeling van die relaties en de crises die zich daarin voordoen. Hij vertelt over zijn liefdesrelaties en het vinden van zijn levenspartner. En hij vertelt over zijn liefde voor muziek en zijn leven als muzikant.

Aan het eind van zijn verhaal gekomen, komt de gedachte waar Jos Kessels in ons gesprek op doelde. In hoofdstuk 24 schrijft hij: 'Hoofdschuddend kijk ik naar de wereld en naar mezelf, maar Bach tempert

Jos Kessels

Jos Kessels (1948) studeerde rechten en filosofie en werkte als muziektherapeut, journalist en filosofiedocent. Hij specialiseerde zich in de theorie en de praktijk van het socratisch gesprek. In 1999 was hij medeoprichter van Het Nieuwe Trivium, nu een netwerkorganisatie die mensen en organisaties begeleidt bij het voeren van denkgesprekken. Tegenwoordig heeft Jos Kessels een nieuw bureau, Eidoskoop, van waaruit hij socratische gesprekken leidt, voordrachten over filosofie geeft en leiders van socratische gesprekken begeleidt.

De dissonant staat voor de moed om een andere toon aan te slaan om vraagstukken op te lossen

mijn gemoed. Hij laat me ervaren hoe het is om één verhaal te zijn, in balans met mijzelf en de wereld, ondanks alle verwarring en strijd. Zijn Wohltemperierte Klavier is een scholingsweg, in maat en wijsheid en al die andere deugden. Het toont mij het goddelijke, gezien vanuit de beperkingen van het aardse, een spoor van hoe het is me ingebed te weten in een ordening die ver uitgaat boven het menselijke weten, en niettemin directikbaar, voor wie zich kan openstellen voor deze klanken.'

Dankzij de moderne streamingsdiensten kan ik naast Jos Kessels' favoriete uitvoering van het Wohltemperierte Klavier door Sviatoslav Richter ook luisteren en kijken naar andere vertolkers. Zo luister ik naar Angela Hewitt en naar een uitvoering op klavecimbel, waarvoor het leerstuk oorspronkelijk geschreven is. Met zijn interpretatie van Bach, zijn persoonlijke verhaal en zijn filosofische beschouwingen vormt Jos Kessels een bijzondere 'triple-helix' die laat zien dat de muziek van Bach ook een bijzonder leerstuk kan zijn voor het leven.

Verdiepende gesprekken in de echte wereld

Jos Kessels vertelt dat het voor hem allemaal begint na zijn studie filosofie, toen hij in zijn maag zat met de vraag: wat kan ik als filosoof in de werkelijkheid betekenen? Iemand gaf hem *Das sokratische Gespräch* van Gustav Heckmann. Dat boek maakte hem duidelijk hoe je in de praktijk onderzoeksgesprekken kunt voeren, zoals Socrates dat 2500 jaar geleden op de markt in Athene deed. Vanaf dat moment wilde Jos Kessels de markt op, naar de bedrijven toe, naar de

plaatsen waar de samenleving wordt gemaakt om daar gesprekken te voeren met de mensen die dat doen. Hij vertelt dat hij aanvankelijk de banen die hij had als docent filosofie op een lyceum en als onderzoeker aan de Universiteit niet wilde opgeven. Toch heeft hij dat gedaan. De vonk was overgesprongen. Een opmerking die zijn vader maakte: 'Als je ergens goed in bent is er altijd een markt voor', deed hem besluiten een 'winkeltje in gespreksvoering' te beginnen.

Na zijn promotie (in 1989) duurde het nog vier jaar voordat hij zijn eerste klanten kreeg. Dat waren wel meteen twee grote opdrachten. Een groep stedenbouwkundigen vroeg hem om hen in een aantal projecten te begeleiden. En hij kon aan de slag bij de Rabobank, waar de Rabo-topmannen Herman Wijffels en Wim van Dinten met een interne MBA een verdiepingsslag wilden maken. Jos Kessels vertelt hoe hij met kleine groepen bankdirecteuren, van Emmen tot Nederweert, in gesprek ging over kwesties als 'maatschappelijke opdracht' en 'integriteit'. Dat werd vaak spannend, want het anarchistische van Socrates gaf hem een uitdagende rol en dat werd hem niet altijd meteen in dank afgenomen.

Scheppen van ruimte

Jos Kessels beschrijft hoe hij gaandeweg zijn manier van werken ontwikkelde en onderbouwde. Daarbij bleef hij eerst nog op het cognitieve pad, dat van de argumentatieleer en het leren beheersen van groepsdynamische processen. Later kwam hij tot een manier van werken die veel meer gericht was op het scheppen van ruimte en op het nemen van distantie, om zo in de gesprekken los te komen van dagelijkse besognes. Dat leidde tot een klassieke scholing voor de dagelijkse praktijk gericht op onderzoeken, overtuigen en vastleggen. In de loop der jaren heeft Jos Kessels een reeks boeken uitgebracht waarin hij ingaat op zijn werkwijzen en de achtergronden daarvan. Goed voorbeeld is *Vrije ruimte* dat hij schreef samen met Erik Boers en Piet Mostert (Kessels, Boers & Mostert, 2002). Dat boek werd gevolgd door een praktijkboek met maar liefst 75 werkvormen (Kessels, Boers & Mostert, 2008).

Das wohltemperierte Klavier, Johann Sebastiaan Bach

Das wohltemperierte Klavier is een beroemd leerstuk van Bach, oorspronkelijk voor het klavecimbel. Het werk bestaat uit twee cycli of twee boeken, met in ieder boek voor iedere majeur- en mineurtoonsoort een prelude, gevolgd door een fuga. Ieder boek bevat 24 preludes en fuga's. Bachs rondgang langs alle klassieke toonsoorten werd vermoedelijk geschreven in 1722 (boek 1) en tussen 1740 en 1742 (boek 2). Aanvankelijk werd het Wohltemperierte Klavier vooral als een nuttige verzameling oefenmateriaal beschouwd, maar sinds de 19e eeuw is er veel waardering voor de uitzonderlijke kwaliteiten van de verzameling composities.

Volgens de Schotse componist en muzikwetenschapper Gray is het 'een microkosmos van de menselijke ervaring'. De Nederlandse dirigent en Bach-kenner Brandt Buys ziet het als een boek waarin alle wijsheid en de hele menselijke gevoelswereld te vinden is. Albert Schweitzer schreef dat je niet van het Wohltemperierte Klavier geniet, maar je eraan ontwikkelt (Kessels, 2019). Volgens Maarten 't Hart (2000) heb je als amateur het gevoel dat Bach je serieus neemt, alvast een tipje van de sluier voor je oplicht en je al echt mee laat doen. De Nederlandse componist en musicoloog Samama (1999) zegt het zo: 'Bach wist de technische studie van het klavierspel te verbinden aan de theoretische kennis van het componeren, en dat bovendien te overstijgen door er een muzikaal spel van te maken dat, wie inderdaad "Lehr-begierig" is, niet meer loslaat.'

Portret Bach, te zien in het Bachhuis (Foto: Ton Bruining)

Jos Kessels vertelt hoe hij in samenwerking met de filosoof en musicus Victor Muller trainingen verzorgt waarin de muzikale ervaring als een eyeopener werkt. Hij licht dit toe met het voorbeeld van de dissonant. De dissonant is een positieve, drijvende kracht in de muziek. Hij contrasteert met de valse noot, die een negatieve kracht is. De dissonant staat voor de moed om een andere toon aan te slaan om vraagstukken op te lossen.

Ideeën maken

Zijn zoektocht heeft zich steeds meer gericht op het onderzoeken van gedachten en situaties die raken, zo vertelt Jos Kessels. In die zoektocht is het 'poëtische' voor hem steeds belangrijker geworden. Het Griekse 'poiein' betekent 'maken'. De poëet, de dichter is letterlijk een maker van werkelijkheid. De kick zit hem in de wetenschap dat het spel een onderzoek kan zijn. Jos Kessels vindt dat er in de academische wereld prachtig werk wordt gedaan dat geweldige ideeën oplevert, maar dat daarin iets mist. Het gaat hem erom situaties te creëren waarin het willen oplossen van een probleem tijdelijk opgegeven wordt om vrij te kunnen zoeken naar visies en ideeën.

Inspiratie uit de kunsten

In ons gesprek blijken we ons beiden te laten inspireren door de kunsten. We hebben het over moderne dans en de choreografen Hans van Maanen en Pina Bausch. Zij waren geen gemakkelijke, maar wel zeer inspirerende leiders. Ze daagden dansers uit om tot grote professionele hoogte te stijgen. In de film *Pina* van Wim Wenders verhalen dansers over het leiderschap van Pina Bausch, die het deed zonder gesprekencyclus. Bausch werkte ook met jongeren en bejaarden. Jos Kessels wijst me op het werk van Krisztina de Châtel die met een ballet voor vuilnismannen een ode brengt aan het dagelijks leven.

We hebben het over de filmkunst en de manier waarop filosofen de cinema gebruiken om het leven te onderzoeken, zoals de Franse filosoof Gilles Deleuze. Zo vertel ik over het werk van de Nederlandse organisatiefilosoof Luc Peters. Die gebruikt in zijn onderzoek *Cliché en organisatie* (Peters, 2014) het absurdistische meesterwerk *The Big Lebowski* van de Coen-brothers als een hulpmiddel om organisaties te ontleden. We hebben het over het werk en de manier van werken van ontwerper Piet Hein Eek. In een themareeks van O&O over vakmanschap vertelt Eek hoe hij als 'spelende vakman' in zijn werkplaats ruimte creëert om te ontsnappen aan het doelfetisisme van moderne organisaties (Bruining, 2013). En we hebben het over muziek. Natuurlijk over Bach, maar ook over de jazzpianist Paul Bley.

Uit en in het patroon

Jos Kessels herinnert zich een concert in het BIMhuis, dertig jaar geleden. Hij zag een grote man, met van die worstvingers. Zijn eerste gedachte was: 'daarmee kan je geen pianospelen'. Bley begon met een jazzstandard, maar na een paar maten wachtte hij, om vervolgens weg te fietsen van het ritme, het melodische en het harmonische patroon. Dat wil zeggen: weg van de denkgewoonten. Nadat hij enige tijd om het gebruikelijke heen gefietst was, keerde Bley weer terug. Jos Kessels vertelt hoe Bley hem leerde om uit en in een patroon te komen. Dat is spelen en jezelf vrijheid geven. In de avant-garde jazz fietsten de muzikanten met hun vrije muziek zo ver weg dat ze hun publiek verloren. Nu keren ze in de jazz weer terug naar gestructureerd en tonaal. Bley deed het alle twee.

De poëet, de dichter is letterlijk een maker van werkelijkheid

Precisie

Jos Kessels vertelt ook over zijn pianoleraar. Die liet hem midden in het spel stoppen en vroeg dan: waar kom je vandaan en waar ga je naartoe? Kessels bekent dat zijn spel nogal slordig is en dat hij dan vaak geen benul had waar hij zat. De precisie van zijn pianoleraar heeft een enorme indruk op hem gemaakt. Met precisie kun je iets kunstzinnigs tot stand brengen, of het nu in de muziek is, in een gesprek, of in je werk.

Procedé van schrijven

Ons gesprek over de werkwijze van kunstenaars en Jos Kessels' eigen onderzoekend schrijven, brengt me bij de vraag naar het procedé. Hoe maak je een boek als *Het welgetemperde gemoed*? Jos Kessels licht toe dat het voor hem met elk boek anders gaat, terwijl hij ook het

Wijsheid is 'writing in water', je moet het elke keer opnieuw doen

idee heeft dat hij telkens weer hetzelfde boek schrijft. Wijsheid is 'writing in water', je moet het elke keer opnieuw doen. Over het schrijven heeft hij veel geleerd van de pas overleden Renate Dorresteyn. Zij zei: 'Als ik een idee krijg, dan is dat een verhaal. De vraag is: kan ik het goede voertuig zijn om dat verhaal tot leven te brengen? Ben ik voldoende aandachtig? Kan ik het een vorm geven die het eigenlijk al heeft?' Dorresteyn was daarin heel Platonisch.

Jos Kessels vertelt dat hij in 2017 in zekere zin met pensioen ging. Zijn bedoeling was om musicologie te gaan studeren. Dat werd een teleurstelling. Het ging steeds maar niet over wat er door de muziek met de mens gebeurt. De fenomenologie is uit de muziek-wetenschappen verdwenen. Dat is te subjectief volgens de musicologen. Nu is het 'hersenenonderzoek' wat de klok slaat. Dat was voor Jos Kessels een reden om het dan maar zelf uit te zoeken.

Het was altijd al een verlangen van hem om te onderzoeken wat er gebeurt in de muziek van Bach. Er wordt gezegd dat Bachs muziek alle aspecten van het leven omvat. Dat leidde tot de gedachte om te onderzoeken of hij dat duidelijk zou kunnen maken aan de hand van zijn eigen levensgeschiedenis. Bij het schrijven heeft hij geworsteld met de vorm. Eerst had het boek naast een persoonlijk deel nog een wetenschappelijk deel. Gaandeweg is dat wetenschappelijke deel geschrapt. Het persoonlijke deel schreef hij eerst in de 'ik-vorm'. Nadat hij dacht: 'dat komt veel te dichtbij', liep hij vervolgens vast in de 'hij-vorm'. Zo is het boek uiteindelijk een zeer persoonlijk relaas geworden. Volgens Jos Kessels moet je jezelf prijs durven geven en een vorm zien te vinden die daarbij past.

Het welgetemperde gemoed en HRD

Wat betekent *Het welgetemperde gemoed* voor het HRD-vakgebied?

Voor Jos Kessels is het van groot belang dat mensen in evenwicht komen, dat er een integratie komt van de *vita activa* en de *vita contemplativa*. In je organisatie ben je aan het werk om je boterham te verdienen. Maar het is ook een plek waar je je leven leidt. De vraag is dan: hoe zorg je dat ook in het werk het goede leven gestalte krijgt? Daarvoor heb je een vorm nodig die je de ruimte biedt om op onderzoek uit te gaan. Dat is bijvoorbeeld het socratische gesprek. Daarin ga je op zoek naar waar je in vorm bent, of wat je in vorm brengt, het idee van het goede leven voor jou. Die zoektocht, dat spel, kan een levensvorm worden. Menselijk leven bestaat uit het blijven zoeken naar nieuwe vormen. Het zoeken naar die vorm is een spel. Bijvoorbeeld met de inzet van de kunsten kunnen we anderen helpen om dat spel te leren spelen en daarin telkens weer nieuwe vaardigheden te verwerven.

In het nawoord van *Het welgetemperde gemoed* schrijft Jos Kessels: 'Als je door muziek verleid wordt en haar naar "binnengaat" word je als het ware de muziek zelf.' Zo gaf Bach hem met het Wohltemperierte Klavier een sublieme dimensie aan zijn eigen verhaal en een diep inzicht. ●

Meer lezen?

Kessels, J. (2019). *Het welgetemperde gemoed*. Amsterdam: Boom. 256 pagina's. ISBN 9789024424306

Literatuur

- Bruining, T. (2013). Spelende vakman. *Opleiding & Ontwikkeling*, (26) 3, 50-53.
- Hart, M. 't (2018). *Johann Sebastian Bach*. Vierde herziene druk. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Kessels, J., E. Boers & P. Mostert (2002). *Vrije ruimte*. Amsterdam: Boom.
- Kessels, J., E. Boers & P. Mostert (2008). *Vrije ruimte*. Praktijkboek. Amsterdam: Boom.
- Peters, L. (2014). *Cliché en organisatie*. Utrecht: IJzer.
- Samama, L. (1999). Liner notes op 'Das Woltemperierte klavier' door Ivo Janssen. Opgehaald op 8 april 2019 van: <http://www.voidclassics.com/nl/inhoud/linernotes/void9805.html>

Dr. Ton Bruining is HRD-adviseur. Hij is associé van KPC advies en lector leiderschap in onderwijs.